

TM	Г. XXXVI	Бр. 3	Стр. 1241-1260	Ниш	јул - септембар	2012.
----	----------	-------	----------------	-----	-----------------	-------

UDK 338.48 (4-13)

Pregledni rad

Primljeno: 15. 02. 2010.

Revidirana verzija: 20. 08. 2012.

Vladislav Marjanović

Dejan Đorđević

Igor Mladenović

Univerzitet u Nišu

Ekonomski fakultet

Niš

SAVREMENE KARAKTERISTIKE TURISTIČKE PRIVREDE JUŽNOEVROPSKIH DRŽAVA

Apstrakt

Geografski gledano, poslednjih par godina je Evropa bila vodeće turističko tržište sa preko polovine svih dolazaka, gde posebno ističemo Južnu Evropu (Mediteran), koja ima skoro trećinu ukupnih dolazaka. Međutim, prognoze su takve da upućuju na dugoročno rastući trend kada je u pitanju razvoj turizma u ovom delu sveta, jer se pojavljuju nove destinacije i novi turistički sadržaji pre svega na područjima eksocijalističkih tj. tranzicionih država, koje do sada turizam nisu videle kao vodeći sektor u njihovom razvoju.

Osnovni nedostatak uspešne ekspanzije turizma na ovim prostorima, pored vrlo često pominjane političke nestabilnosti, jeste i nepovoljna demografska i obrazovna struktura. Sve države JI Evrope, izuzev Turske i Albanije, imaju problem sa permanentnim starenjem stanovništva, odnosno smanjenjem radnog kontigenta, pri čemu je ova pojava najizraženija u oblastima sa potencijalnom turističkom perspektivom. S druge strane, čak i delovi država koji su gušće naseljeni nemaju dovoljno kvalifikovanu radnu snagu, s obzirom na to da države nisu ulagale u turističku edukaciju stanovništva.

Ključne reči: turizam, turističko tržište, konkurentnost, jugoistočna Evropa, demografija

TOURIST ECONOMY IN THE COUNTRIES OF SOUTHERN EUROPE TODAY

Abstract

In the last few years, Europe has been the leading tourist market, with over a half of total arrivals, while Southern Europe is especially singled out, with a third of total arrivals. Moreover, prognoses point to a long-term growing trend considering tourist development in this part of the world, because new destinations and new tourist contents are emerging, especially in the territories of ex-socialist i.e. transitional countries, which have not considered tourism a crucial sector in their development.

The main obstacle to a successful expansion of tourism in these territories, apart from the often mentioned politic instability, is also their unfavourable demographic structure. All South-Eastern European countries, except Turkey and Albania, have problems with the permanent aging of their population, i.e. the decrease of working contingents, and this phenomenon is the most visible in the areas with a potential tourist perspective. On the other hand, even those parts of the countries that are more densely populated don't have enough qualified labour force, since these countries haven't been investing in tourist education.

Key words: Tourism, Tourism Market, Competitiveness, South-Eastern Europe, Demography

UVOD

Jugoistočna Evropa poznata je pod istorijskim imenom Balkan, koji u geografskom smislu predstavlja poluostrvo Mediterana. Ime je dobio po centralnom planinskom masivu, između Srbije i Bugarske. Balkan zauzima oko 550.000 km² (5,5% površine Evrope) i ima skoro 80 miliona stanovnika (11% evropske populacije).

Jasnu granicu između jugoistočne Evrope i ostatka kontinenta teško je precizno povući, pre svega zbog velikog broja političkih, ekonomskih, etno-socijalnih, geografskih i drugih uticaja i veza tokom duge istorije ovih država. Ako se posmatraju pre svega geografske karakteristike, u širem smislu, u jugoistočnu Evropu spadaju Bugarska, Rumunija, Turska, Grčka, Makedonija, Albanija, Srbija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Hrvatska i Slovenija.

Turizam je jedna od najvećih i najbrže rastućih industrija na svetu čiji je značaj ogroman kako za razvijene, tako i za nerazvijene zemlje. On manje ili više utiče na privredu skoro svake zemlje, tačnije rečeno na privredni razvoj jedne nacionalne ekonomije, stvarajući nove strukturne odnose u jednoj privredi. Na taj način turizam utiče i na kreiranje buduće

ekonomske politike zemlje kojom se dostižu određeni razvojni ciljevi. Od uticaja ćemo još istaći i onaj na ekologiju i zaštitu životne sredine, na radnu snagu, migracione tokove, način trošenja slobodnog vremena pojedinca i na kraju, uticaj na društvo uopšte.

Međutim, cilj ovog rada nije da posmatra sve aspekte i uticaje koje turizam ima na privredu i društvo, jer su oni brojni i vrlo kompleksni. Akcenat će ovom prilikom biti stavljen na strukturni aspekt turizma i uticaj demografskih prilika na turizam, kao jedne od najznačajnijih delatnosti uslužnog sektora. Fokusiraćemo se na ograničeni prostor Jugoistočne Evrope i konkretne zemlje – Srbiju, Hrvatsku, Sloveniju, Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Crnu Goru, Bugarsku, Rumuniju, Grčku, Tursku i Albaniju. Balkansko poluostrvo poseduje ogromne komparativne prednosti za razvoj svih vrsta turizma, od planinskog, banjskog i morskog, do tranzitnog i kongresnog.

Demografska situacija u svakoj zemlji, pa i balkanskim, igra značajnu ulogu u ekonomskom razvoju. Kao i kod drugih privrednih grana, starosna struktura, odnosno veće učešće radnog kontigenta u ukupnom stanovništvu i veći stepen obrazovanosti stanovništva, pozitivno utiču na unapređenje i razvoj turizma.

Većina balkanskih država nalazi se u fazi razvoja turističke industrije kako u smislu povećanja smeštajnih kapaciteta, uređenja novih turističkih destinacija, donošenja zakona o turističkom poslovanju, tako i u smislu školovanja stručnih kadrova u turizmu.

Centralistički razvoj ekonomija u svim državama Balkana uticao je u većoj ili manjoj meri na migriranje stanovništva, naročito iz planinskih i pograničnih krajeva. Ako se uzme u obzir pretežno planinski reljef Balkana, može se zaključiti da je veliki procenat teritorije jugoistočne Evrope slabo ili nimalo naseljen. S druge strane, ovi planinski masivi, najviše zahvaljujući očuvanoj prirodi, geološkim i geografskim resursima, pružaju mogućnosti za razvoj pre svega zimsko-sportskog, balneo i medicinskog turizma.

Izuzev Grčke i Slovenije, koje se mogu svrstati u razvijene evropske države, sa razvijenim sektorom uslužnih delatnosti, ostale države Balkana su zemlje u razvoju sa relativno niskim *GDP per capita*. Nepovoljna ekonomska situacija u ovim državama i blizina bogatog evropskog okruženja, naročito u nekoliko poslednjih decenija, uticali su na obimne migracije radnog kontigenta ka evropskim metropolama.

Iako geografski položaj, klima, prirodne i stvorene vrednosti, kao i kulturna baština idu naruku razvoju turizma, političke prilike koje su veoma kompleksne (pogotovo u zemljama Zapadnog Balkana), veoma često usporavaju proces ukupnog razvoja ovog regiona. Čini se da bi kontinuirani i jak politički dijalog bio preduslov regionalne saradnje koja je u savremenim uslovima nužnost za privredni razvoj ovog regiona, a samim tim i doprinos turizma u tom smislu. Takođe, ovo bi doprinelo i

rešavanju mnogih pitanja regionalne razvijenosti od kojih je ublažavanje regionalnih dispariteta jedno od najznačajnijih za region koji pretenduje da vrlo brzo postane deo porodice koja se zove EU (samo je mali broj zemalja ovog regiona punopravni član EU).

KRETANJA NA SVETSKOM TURISTIČKOM TRŽIŠTU

Značaj turizma za privredni razvoj je široko poznat u naučnim i stručnim krugovima. Njegov značaj je veliki kako za razvijene ekonomije koje i baziraju svoj razvoj na snažnom uslužnom sektoru, tako i za nerazvijene zemlje, koje kroz razvoj turizma mogu tražiti šansu za smanjivanje svog siromaštva. Ovo zbog toga što ovaj sektor donosi zaposlenje čitavoj paleti zanimanja, od nekvalifikovanih, preko polukvalifikovanih, do kvalifikovanih zanimanja. Takođe, sam razvoj turističke industrije će neposredno ili posredno izazvati i povećanje ponude i drugih industrija, a posebno prerađivačke, sa naravno, pozitivnim uticajem na povećanje zaposlenosti.

Ono što turizam čini različitim od drugih uslužnih delatnosti, jeste to da „ponuđač ostaje gde jeste, a turista dolazi pre kod njega, nego što ponuđač pruža usluge kod potrošača“ (Opening up Trade in Services: Key for Tourism Growth, OECD, 2008). Svetska turistička organizacija definiše turizam kao putovanje u svrhe razonode ili rekreativne svrhe, a turiste kao ljude koji putuju i borave u mestima van okruženja u kome oni obično borave, ne više od godinu dana vezano i u svrhu razonode, posla ili drugu svrhu koja nije povezana sa navedenom aktivnošću i koja je naplaćena u posećenom mestu (Wikipedia, World Tourism Organization).

Iako turizam podrazumeva kretanje ljudi iz mesta boravka na određene destinacije na kratak rok, on je veliki pokretač kratkoročnih migracija. Samo je u 2007. godini u svetu zabeleženo oko 903 miliona međunarodnih dolazaka, od čega najveći broj (više od polovine) otpada na Evropu, a pogotovo južnu (176,1 milion) (UNWTO World Tourism Barometer, 2008). Ukupan prihod od turizma na svetskom nivou 2007. godine bio je oko 865 mlrd. \$ (Tabele 1 i 2).

Tabela 1. Deset najposećenijih država sveta

Table 1. Top Ten World Destinations

Rang	Zemlja	Međunarodni dolasci turista (2007)
1	Francuska	81.9 mil
2	Španija	59.2 mil
3	SAD	56.0 mil
4	Kina	54.7 mil
5	Italija	43.7 mil

6	Vel. Britanija	30.7 mil
7	Nemačka	24.4 mil
8	Ukrajina	23.1 mil
9	Turska	22.2 mil
10	Meksiko	21.4 mil

Izvor: World Tourism Organization.

Tabela 2. Deset najvećih turističkih potrošača u svetu

Table 2. Top Ten Touristic Receipts in the World

Rang	Zemlja	Prihodi od međunarodnog turizma (2007)
1	SAD	96.7 \$
2	Španija	57.8 mlrd \$
3	Francuska	54.2 mlrd \$
4	Italija	42.7 mlrd \$
5	Kina	41.9 mlrd \$
6	Vel. Britanija	37.6 mlrd \$
7	Nemačka	36.0 mlrd \$
8	Australija	22.2 mlrd \$
9	Austrija	18.9 mlrd \$
10	Turska	18.5 mlrd \$

Izvor: World Tourism Organization.

U poslednjih par decenija svetsko turističko tržište je doživelo veliki rast, ali i velike promene. Od 1970. godine svetski turistički promet se povećao gotovo pet puta, a vodeće turističke destinacije menjaju svoje relativno učešće i značaj tokom vremena. Broj novih i interesantnih turističkih destinacija raste iz godine u godinu, tako da se u narednim godinama očekuje rast njihovog učešća u ukupnom turističkom prometu, za razliku od tradicionalnih turističkih destinacija gde se očekuje pad tog učešća. Svetska turistička organizacija (World Tourism Organization) definisala je osam ključnih elemenata koji treba da se ispune da bi se nova destinacija pojavila na svetskoj turističkoj mapi. To su:

1. politička želja i podrška razvoju turizma,
2. institucionalni i pravno okvir,
3. investicije,
4. razvoj svih vrsta transporta,
5. integracije,
6. promocija i komercijalizacija,
7. kvalitet,
8. javno i privatno partnerstvo.

Savremena ekonomska kretanja i kretanja u turizmu upućuju na brojne izazove sa kojima će morati da se suoči svaka turistička destinacija (i tradicionalna i nova) u vremenu koje dolazi, a tu posebno ističemo manje stope rasta, veliki broj konkurenata, sve zahtevnije potrošače, odnos ponuđene vrednosti i cene, unapređenje ljudskih resursa, tržište upravljano tehnologijom, itd.

Na bazi analize skorijih trendova u kretanju svetskog turističkog prometa, najveće stope rasta treba očekivati na turističkim segmentima kao što su morski, sportski, zdravstveni, urbani, kulturni, konferencijski i ruralni turizam. Ono što će biti budući trendovi u savremenom turizmu sigurno jesu: kontinuirani porast kako turističke ponude, tako i tražnje; povećana diverzifikacija turističkih destinacija i proizvoda; demografske promene; povećan broj individualnih putovanja; *low cost* varijante. Turista budućnosti će biti kombinacija poslovnog, autentičnog, kulturnog i doživljajnog turista (Strategija razvoja turizma Republike Srbije, 2005).

Prognoze govore da će 2020. godine biti 1,56 mlrd. Međunarodnih dolazaka, pri čemu se očekuje smanjenje tržišnog učešća Evrope uz istovremeni dalji rast učešća istočne Azije i Pacifika. Nova tržišta u Evropi (pre svega tranzicione ekonomije) imaju veliki potencijal rasta, jer se posmatraju kao potpuno nove i predstavljaju izazov za turiste, dok će tradicionalna tržišta (Francuska, Španija, Italija, Austrija) imati nešto umereniji rast.

DOPRINOS TURIZMA RAZVOJU ZEMALJA JUGOISTOČNE EVROPE

Fakat je da evropske zemlje igraju ključnu ulogu na globalnom turističkom tržištu, što se moglo i videti u prethodnim tabelama. Evropa je najvažniji turistički region i kao destinacija, ali i kao područje iz koga najveći broj turista odlazi na neke druge destinacije. Iako beležimo permanentni pad tržišnog udela evropskih destinacija kao posledicu dramatičnog rasta vrlo dinamičnih regiona kao što je npr. region južne Azije, prognozira se da će ona još dugo biti ključan igrač na svetskom turističkom tržištu.

Posmatrajući unutar Evrope, pojavljuju se različiti trendovi u zapadnim i južnim zemljama, u poređenju sa severnim i istočnim. Još uvek na tržištu vode zemlje zapadne i južne Evrope, iako beležimo pad međunarodne tražnje za ovim destinacijama. Istočna i severna Evropa, pak, beleže značajan rast kako u dolazećim, tako i u odlazećim tokovima (Panorama on Tourism, European Commission, 2006).

Na evoluciju međunarodnog turizma u Evropi utiču brojni faktori od kojih su neki i vrlo teško uočljivi. Poslednjih godina su ekstremna kolebljivost međunarodne socioekonomske i političke scene, kao i brojni

značajni događaji u Evropi uticali na odlučivanje turista i njihovo ponašanje na odmoru. Najznačajniji faktori koji utiču na razvoj međunarodnog turizma u Evropi poslednjih par godina mogu se grupisati u pet glavnih kategorija:

1. politički faktori,
2. ekonomski faktori,
3. socijalni, zdravstveni i vremenski faktori,
4. tržište i pristupačnost,
5. tehnološki faktori.

U nastavku ćemo se ipak fokusirati na konkretan region Jugoistočne Evrope i jedanaest zemalja koje smo ovom prilikom izdvojili – Albaniju, Bosnu i Hercegovinu, Hrvatsku, Sloveniju, Srbiju, Crnu Goru, Makedoniju, Bugarsku, Rumuniju, Grčku i Tursku. Istraživanje razvojnih fenomena ovog regiona veoma je kompleksno zbog heterogenosti ovih zemalja (ekonomske, konfesionalne, političke, socijalne, demografske, klimatske, ekološke, itd.). Međutim, to ne znači da se ne može vršiti i generalizacija nekih pojava i trendova koje se odnose na ovaj region.

U ovoj grupaciji zemalja najveći broj je ekonomija u tranziciji koje već duži niz godina „prelaze“ iz centralno planskog na tržišni način funkcionisanja. To su Albanija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Srbija, Crna Gora i Makedonija (zajednički naziv za njih je Zapadni Balkan). U ovoj grupaciji su, takođe, i zemlje članice EU – Grčka i Slovenija (sa poodmaklim stažom u ovoj integraciji) i Bugarska i Rumunija (koje su nedavno postale punopravni članovi). Heterogenost u razvoju ovih zemalja može se predstaviti tabelom 3.

Tabela 3. BDP per capita (\$)

Table 3. GDP per capita (\$)

	1980	1990	2000	2007
Albanija	831	664	1204	3263
Bosna i Hercegovina	-	-	1333	3464
Slovenija	-	-	9737	22379
Hrvatska	-	-	4089	11111
Srbija i Crna Gora	-	-	1094	6259
Makedonija	-	-	1785	3668
Bugarska	2101	2350	1574	5259
Grčka	6511	10642	13299	32457
Rumunija	1558	1659	1673	7726
Turska	1485	2628	2924	6477

Izvor: UNCTAD Handbook of Statistics 2008. United Nations, New York, 2008.

Može se zaključiti da je Grčka, koja je i najduže u EU, najrazvijenija sa 32 457\$ *BDP per capita*, a da je Albanija sa 3263\$ *BDP per*

capita najnerazvijenija država regiona. Generalno, sve zemlje su zabeležile znatan ekonomski napredak poslednjih dvadesetak godina i povećale svoj dohodak nekoliko puta, a takođe su i sve ekonomije u tranziciji izašle iz faze tzv. tranzicione recesije, o čemu govore i prilično visoke stope rasta BDP poslednjih godina.

Ukoliko pak posmatramo strukturu BDP ovih zemalja i participaciju pojedinih mega sektora u stvaranju BDP, možemo zaključiti sledeće (Tabela 4).

Tabela 4. BDP prema ekonomskim aktivnostima

Table 4. GDP by Economic Activities

Zemlja	Godina	Ekonomska aktivnost		
		Poljoprivreda	Industrija	Usluge
Albanija	1995	54.6	22	23.4
	2000	25.5	15.7	58.8
	2006	22.7	22.2	55.1
Bosna i Hercegovina	1995	13.6	26.9	59.6
	2000	11.8	25.4	62.7
	2006	10	24.3	65.7
Slovenija	1995	4,2	35,3	60,5
	2000	3,2	36,2	60,6
	2006	2,6	34,9	62,5
Hrvatska	1995	10.4	32.4	56.3
	2000	8.8	29.3	61.9
	2006	7.3	28.1	64.6
Srbija i Crna Gora	1995	16.2	28.7	55.1
	2000	18	30	52
	2006	13.1	27.6	59.3
Makedonija	1995	12.8	33.6	53.7
	2000	11.7	32.9	55.4
	2006	12.8	29.2	57.9
Bugarska	1995	13.4	32.4	54.3
	2000	13.9	30.1	56
	2006	10.6	30	59.4
Grčka	1995	7.8	21.5	70.7
	2000	5.7	21.2	73.1
	2006	3.3	20.8	75.9
Rumunija	1995	21	40.4	38.6
	2000	12.4	35.9	51.7
	2006	12.5	34.9	52.6
Turska	1995	15,7	31,9	52,4
	2000	14,2	28,7	57,1
	2006	9,4	31,6	59

Izvor: UNCTAD Handbook of Statistics 2008. United Nations, New York, 2008.

Prvo, rast zemalja Jugoistočne Evrope je uglavnom praćen i određenim strukturnim promenama, tj. restrukturiranjem njihovih privreda u pravcu povećanja učešća uslužnog (tercijarnog) sektora.

Drugo, najveći napredak u smislu promene privredne strukture zabeležile su Albanija i Rumunija. Albanija, koja je 90-ih godina bila „najagrarnija“ zemlja regiona, znatno je smanjila učešće poljoprivrednog sektora u stvaranju GDP u korist industrije, a pogotovo uslužnog sektora koji je u vremenskom periodu od jedne decenije dupliran. Rumunija i Bugarska, iako punopravne članice EU, imaju daleko nepovoljniju privrednu strukturu od npr. Grčke, koja ima najveći procenat učešća uslužnog sektora u stvaranju GDP, što je jedan od važnih indikatora razvijenosti.

Treće, u privrednoj strukturi svih zemalja regiona dominira tercijarni sektor, što je odlika razvijenih tržišnih ekonomija.

Četvrto, pošto je turizam najznačajniji deo uslužnog sektora ovih zemalja, zaključuje se da je i najviše zaslužan za pozitivnu promenu privredne strukture ovih zemalja.

Peto, uprkos naizgled „modernoj“ privrednoj strukturi pojedinih zemalja (najveća participacija i rast uslužnog sektora), neke zemlje se još uvek suočavaju sa ogromnim strukturnim disproporcijama i problemima (kao npr. Srbija, Crna Gora, Makedonija, Bosna i Hercegovina). Za razliku od trenda permanentnog rasta udela tercijarnog sektora i opadanja udela poljoprivrede u GDP svih EU – 25 zemalja u poslednjoj deceniji, to kod nekih balkanskih zemalja nije slučaj – promena privredne strukture varira od zemlje do zemlje, sa veoma različitim i neujednačenim trendovima. Očito je da neke balkanske zemlje još uvek lutaju u traženju „optimalne privredne strukture“ (Аранђеловић, Марјановић, 2007).

Da je turizam u ekspanziji u Jugoistočnoj Evropi, tome u prilog govori i tabela 5 u nastavku. Od 1990. godine pa do danas sve zemlje su zabeležile porast u svim posmatranim parametrima. Najveći broj dolazaka beleži Slovenija koja je samo u 2006. godini zabeležila oko 58 mil. dolazaka, dok Hrvatska beleži najveći broj noćenja u regionu (vidi tabelu 5).

Tabela 5. Turistički indikatori

Table 5. Touristic Indicators

Zemlja		1990	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Albanija	Dolasci (000)	30	317	354	470	557	645	748	937
	Noćenja (000)	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	398	451	492	537	756	880	1057

	Potrošnja izuzev transporta (mil. \$)	4	389	446	487	522	735	854	1012
Bosna i Hercegovina	Dolasci (000)	-	171	139	160	165	190	217	256
	Noćenja (000)	-	389	330	392	419	460	485	594
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	246	279	307	404	507	550	643
	Potrošnja izuzev transporta (mil. \$)	-	233	265	288	377	481	512	592
Bugarska	Dolasci (000)	1586	4922	5104	5563	6241	6982	7282	7499
	Noćenja (000)	12759	5170	6190	7055	9142	10304	11624	11960
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	1364	1262	1392	2051	2796	3063	3315
	Potrošnja izuzev transporta (mil. \$)	320	1074	994	1096	1621	2202	2412	2610
Hrvatska	Dolasci (000)	-	37226	40129	41737	42857	44974	45762	47733
	Noćenja (000)	-	34045	38384	39711	41323	42516	45987	47022
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	2871	3463	3952	6513	6945	7625	8296
	Potrošnja izuzev transporta (mil. \$)	-	2758	3335	3811	6310	6727	7370	7990
Slovenija	Dolasci (000)	-	63580	61878	60031	59388	63013	60230	58274
	Noćenja (000)	-	3277	3813	4021	4175	4363	4399	4489
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	1016	1059	1152	1427	1725	1894	1911
	Potrošnja izuzev transporta (mil. \$)	-	961	1001	1086	1342	1624	1795	1797

Grčka	Dolasci (000)	8873	13567	14678	14918	17785	14268	15938	17284
	Noćenja (000)	-	47024	42494	40953	40407	38796	40734	43055
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	2617	9262	9216	10005	10842	12809	13453	14495
	Potrošnja izuzev transporta (mil.\$)	2587	9219	9155	9909	10766	12715	13334	14402
Rumunija	Dolasci (000)	3009	5264	4938	4794	5595	6600	5839	6037
	Noćenja (000)	4238	2149	2391	2534	2766	3333	3464	3242
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	394	419	400	523	607	1325	1676
	Potrošnja izuzev transporta (mil.\$)	106	359	362	335	449	503	1052	1308
Srbija i Crna Gora	Dolasci (000)	-	239	351	448	481	580	725	847
	Noćenja (000)	-	865	1281	1650	1708	2075	2576	3211
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	-	-	-	-	-	-	-
	Potrošnja izuzev transporta (mil.\$)	-	30	54	97	201	-	-	-
Makedonia	Dolasci (000)	-	2865	1730	2079	2183	2594	3246	3369
	Noćenja (000)	-	494	213	275	346	361	443	443
	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	88	49	55	65	77	92	156
	Potrošnja izuzev transporta (mil.\$)	-	38	26	39	57	72	84	129
Turska	Dolasci (000)	4799	10428	11619	13256	14030	17517	21125	19820
	Noćenja (000)	13271	25511	36368	43312	40866	49728	56108	46640

	Ukupna potrošnja posetilaca (mil. \$)	-	-	-	-	-	-	19720	18520
	Potrošnja izuzev transporta (mil. \$)	3225	7636	10067	11901	13203	15888	18152	16853

Izvor: UNCTAD Handbook of Statistics 2008. United Nations, New York. 2008.

Najmanji broj dolazaka imala je Bosna i Hercegovina (svega 256000), a zanimljivo je da je Makedonija sa brojem od 3369 mil. Dolazaka ostvarila najmanji broj noćenja (svega 443000), a na taj način i najmanji prihod (156 mil. \$).

U ovoj grupaciji zemalja ubedljivo najviše od turizma prihoduje Turska (oko 18,5 mlrd. \$).

Ovakva situacija će biti još logičnija ako pogledamo i tabele 6, 7 i 8 koje se odnose na konkurentnost turizma u ovom regionu, a koje je formulisao *World Economic Forum*. Jasno je da je Grčka daleko najkonkurentnija od svih zemalja u regionu, što i vidimo prema koeficijentu ukupne konkurentnosti koji iznosi 4,92.¹ Na začelju je Bosna i Hercegovina koja je na 107 mestu sa T&T indeksom konkurentnosti (*Travel and Tourism*) koji iznosi svega 3,44.

Tabela 6: Turistički indeks konkurentnosti
Table 6. Travel&Tourism Competitiveness Index

Zemlja	Ukupno		T&T Regulatorni okvir		T&T poslovno okruženje i infrastruktura		T&T ljudski, kulturni i prirodni resursi	
	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat
Grčka	24	4,91	18	5,49	27	4,66	27	4,58
Hrvatska	34	4.54	43	5.02	37	4.32	43	4.28
Slovenija	35	4.53	38	5.13	33	4.53	61	3.94
Bugarska	50	4.30	56	4.74	48	3.96	46	4.20
Crna Gora	52	4.29	50	4.86	66	3.57	35	4.43
Turska	56	4.20	63	4.60	60	3.73	44	4.28
Rumunija	66	4.04	61	4.68	64	3.61	77	3.83
Makedonija	80	3.81	69	4.46	75	3.29	87	3.67
Srbija	88	3.71	78	4.35	80	3.20	96	3.57
Albanija	90	3.68	77	4.38	104	2.76	66	3.89
Bosna i Hercegovina	107	3.44	96	4.11	93	2.96	124	3.25

Izvor: *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2009*. World Economic Forum, Geneva, 2009.

¹ *World Economic Forum* posmatra ukupno 133 zemlje i tri najznačajnija faktora koji utiču na konkurentnost – regulatorni okvir; poslovno okruženje i infrastruktura; i ljudski, prirodni i kulturni resursi. Svaki od njih ima i svoje subfaktore, a samim tim i odgovarajuće podkoeficijente.

Tabela 7. Regulatorni okvir
Table 7. Regulatory Framework

Zemlja	Pravila i regulative		Održivost okruženja		Bezbednost i sigurnost		Zdravlje i higijena		Prioritetnost T&T	
	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat
Grčka	57	4.55	47	4.77	47	5.59	19	6.39	3	6.14
Slovenija	66	4.44	20	5.27	24	5.95	36	5.85	80	4.14
Hrvatska	80	4.21	39	4.88	42	5.70	33	5.97	64	4.35
Crna Gora	35	4.96	98	4.15	48	5.53	52	5.35	69	4.30
Bugarska	95	3.95	76	4.35	87	4.71	15	6.56	78	4.15
Rumunija	64	4.46	37	4.89	62	5.26	54	5.09	102	3.72
Turska	44	4.79	104	4.08	92	4.63	62	4.78	46	4.75
Makedonija	76	4.28	83	4.27	64	5.19	42	5.65	129	2.93
Albanija	92	3.99	88	4.24	63	5.21	59	4.86	107	3.62
Srbija	67	4.42	127	3.61	85	4.81	44	5.63	119	3.29
Bosna i Hercegovina	119	3.40	115	3.92	57	5.30	56	4.99	126	2.95

Izvor: Isto.

Tabela 8: Poslovno okruženje i infrastruktura
Table 8. Business Environment and Infrastructure

Zemlja	Infrastruktura za avio-saobraćaj		Infrastruktura za kopneni saobraćaj		Turistička infrastruktura		ICT infrastruktura		Cenovna konkurentnost u T&T industriji	
	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat
Grčka	19	4.75	43	4.14	5	6.67	40	3.85	114	3.91
Slovenija	70	2.92	23	4.94	16	6.01	27	4.59	94	4.22
Hrvatska	69	3.00	54	3.87	6	6.64	38	3.97	103	4.13
Bugarska	90	2.60	75	3.23	18	5.84	47	3.59	73	4.57
Turska	44	3.83	62	3.63	44	4.02	57	3.13	109	4.03
Crna Gora	56	3.35	88	3.00	64	3.37	39	3.95	95	4.21
Rumunija	81	2.74	83	3.11	34	4.46	42	3.78	110	3.98
Makedonija	119	2.15	76	3.20	63	3.44	67	2.86	59	4.80
Srbija	105	2.40	91	2.91	58	3.53	63	2.91	90	4.25
Bosna i Hercegovina	130	1.86	126	2.23	57	3.66	66	2.87	100	4.16
Albanija	104	2.40	113	2.53	85	2.17	89	2.33	84	4.35

Izvor: Ibidem

Ukoliko posmatramo regulatorni okvir, videćemo da je on najbolji u slučaju Grčke, koja zauzima visoko treće mesto kada je u pitanju prioritetnost T&T.

Interesantno je to da su novoprimitljene zemlje članice EU Bugarska i Rumunija sa vrlo slabim koeficijentima regulatornog okvira, a pogotovo vrlo niskim rangiranjem kada je u pitanju bezbednost i sigurnost.

Grčka takođe vodi i kada je u pitanju indeks poslovnog okruženja i infrastrukture, jer ima najrazvijeniju infrastrukturu za vazdušni saobraćaj

i turističu infrastrukturu. Po ICT infrastrukturi od nje je bolja jedino Slovenija, a kada je u pitanju cenovna konkurentnost u T&T industriji, možemo videti da su sve zemlje u regionu ispred nje.

Ako posmatramo ljudske, kulturne i prirodne resurse (Tabela 9), vidimo da je u toj sferi opet najbolje rangirana Grčka. U principu, sve zemlje Jugoistočne Evrope (sem Bosne i Hercegovine) relativno su dobro pozicionirane u rangu konkurentnosti u ovoj sferi, pa se može smatrati da se u ljudskim, kulturnim i prirodnim resursima i nalazi njihova glavna komparativna prednost za razvoj turizma.

Tabela 9: Ljudski, kulturni i prirodni resursi

Table 9. Human, Cultural and Natural Resources

	Ljudski resursi		Afinitet za T&T		Prirodni resursi		Kulturni resursi	
	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat	Rang	Rezultat
Grčka	44	5.25	35	5.10	74	3.02	23	4.96
Crna Gora	40	5.28	1	6.68	80	2.97	51	2.77
Hrvatska	53	5.17	9	5.84	69	3.11	41	2.99
Turska	72	5.02	47	4.96	89	2.82	27	4.32
Bugarska	65	5.09	18	5.45	68	3.11	36	3.13
Slovenija	36	5.39	70	4.70	79	2.98	54	2.68
Albanija	62	5.10	4	6.44	129	2.06	79	1.96
Rumunija	58	5.15	105	4.44	85	2.87	49	2.85
Makedonija	70	5.03	69	4.71	92	2.76	70	2.19
Srbija	54	5.17	83	4.60	126	2.14	64	2.36
Bosna i Hercegovina	109	4.36	92	4.54	123	2.19	81	1.92

Izvor: Ibidem

U savremenoj svetskoj turističkoj potražnji, gde se javljaju sve veće potrebe za novim, nepoznatim prostorima, bogatim kulturnim nasleđem i zdravim prirodnim okruženjem, balkanske zemlje se javljaju kao potencijalni receptivni prostor, koji u velikoj meri može da zadovolji potrebe turista. Postoji više elemenata koji pokazuju pozitivnu stranu potencijalnog razvoja turizma na Balkanu:

- dobar fizičko– geografski i saobraćajni položaj (izlaz na Sredozemno more i njegove zalive, blizina Aziji i Africi, važni putni pravci prema susednim kontinentima, dunavski plovni put),
- raznovrsnost prirodnih bogatstava (dinamičan reljef, hidrografske karakteristike, biljni i životinjski svet),
- povoljne klimatske karakteristike (raznolikost klimata, prijatna klima u toku cele godine, retko javljanje poplava, zemljotresa, razornih vetrova i sl.),
- zdrava životna sredina (očuvana priroda, šumski kompleksi, bogatstvo mineralnih voda),

- kulturno–istorijsko blago (ostaci najstarijih civilizacija, vizantijska umetnost, orijentalna kultura),
- specifični etnografski elementi (ostaci paganskih običaja, hrišćanska i islamska kultura, bogatstvo muzičkih motiva, jedinstvena kuhinja),
- povoljni ekonomski uslovi za strane ulagače (mogućnost adaptacije postojećih kapaciteta, veliki izbor atraktivnih destinacija, povoljna poreska politika),
- veliki inicijativni prostor (80 miliona stanovnika).

S druge strane, postoji veliki broj nedostataka koji se uglavnom mogu otkloniti, mada je za rešavanje ovih problema potrebno veliko zalaganje, pre svega državnih organa i velika finansijska potpora:

- nestabilna politička situacija,
- loša zakonska regulativa,
- nedostatak stručnih kadrova,
- neadekvatna infrastruktura,
- slaba platežna mogućnost domicilnog stanovništva,
- tradicionalna odbojnost razvijene Evrope prema Balkanu,
- nedovoljno interesovanje državnih vlasti za unapređenje turizma.

Pred balkanskim zemljama stoje brojni izazovi koji se moraju postovati kada je u pitanju izrada i implementacija njihovih razvojnih strategija, a u okviru njih i strategija razvoja turizma (Торђевић, 2003).

DEMOGRAFSKE KARAKTERISTIKE DRŽAVA JUGOISTOČNE EVROPE

Migracije na Balkanu imaju dugu istoriju. Razlozi su u podjednakoj meri bili političke i ekonomske prirode. Najveće migracije zabeležene su početkom 20. veka, kada je iz čitave Evrope emigriralo oko 60 miliona ljudi, balkanske države je napustilo preko 8 miliona. Iako je porast broja stanovnika na Balkanu konstantan i iznosi oko 10% godišnje, on nije ujednačen već je u nekim zemljama izuzetno visok (Albanija i Turska), a u drugima negativan (Bugarska i Rumunija).

Odlazak radne snage iz balkanskih država ka zapadnoj Evropi u ranijim godinama bio je zvanična državna ekonomska politika. Posle raspada sovjetskog bloka, iz Rumunije, Bugarske i Albanije, otišlo je u zemlje zapadne Evrope oko 800.000 ljudi (Widgren, 2000).

Migracioni potencijal, i pored obimnih kretanja u prošlosti, još uvek postoji. Ne računajući Tursku, koja je u geografskom smislu većim delom azijska država, potencijal za migracije na Balkanu imaju Rumunija, Albanija i Srbija, a naročito Kosovo.

Širom Evrope danas je razmešteno oko milion ljudi iz Srbije, uglavnom u Nemačkoj i Austriji, oko dva miliona Turaka, 600 hiljada Albanaca otišlo je u Grčku i Italiju, kao i oko milion stanovnika Hrvatske, Bosne i Makedonije.

Razlozi migriranja mogu se svrstati i tri kategorije (Edwards, 2003):

- etnička netrpeljivost nakon raspada Jugoslavije
- kolaps ekonomija tokom devedesetih godina dvadesetog veka, niske plate i visoka nezaposlenost i inflacija
- etničko čišćenje i egzodus stanovništva u Bosni, Hrvatskoj i na Kosovu.

Posle 1999. započete su značajne reforme u državama zapadnog Balkana, pre svega u smislu procesa stabilizacije i pridruživanja. Ovaj pakt na prvom mestu podrazumeva čvršću graničnu kontrolu (posebno u Albaniji i Bosni). Na ovaj način države EU želeli da prevashodno zaštite svoje granice i tržište radne snage od preteranog upliva ilegalne radne snage iz zemalja zapadnog Balkana. Najveći problem sa ilegalnim migrantima beleži se na granicama Italije i Albanije, Makedonije i Albanije, Hrvatske i Bosne i Hrvatske i Slovenije. Države Šengen zone su ukidanjem unutrašnje kontrole na granicama dodatno olakšali kretanja ilegalnim radnicima u Evropi (Tabela 10).

Tabela 10. Glavne demografske karakteristike balkanskih država

Table 10. The Main Demographic Characteristics of the Balkan Countries

Država	Broj stanovnika (u milion.)	Starosti 0 - 14 godina(%)	Starosti 14 - 64 godina %)	65 godina i stariji(%)	Prirodni priraštaj (‰)	Migraciona stopa (‰)	Populaciona stopa rasta (priraštaj + migracije) (‰)
Bugarska	7.6	14	69	17	- 8.3	- 4.3	- 12.6
Rumunija	22.3	18	68	14	- 1.3	- 0.1	- 2.4
Turska*	70.6	25	68	7	10.4	-	<i>pozitivan</i>
Grčka	11.2	15	68	17	1.5	2	3.5
Makedonija	2	21	68	11	3.9	-1.4	2.5
Albanija	3.6	25	66	9	7.3	-4	3.3
Srbija	10.2	23	64	13	1	-1	0
Bosna i Hercegovina	4.6	16	70	14	13.5	13	26.5
Crna Gora	0.6	25	64	11	6.5	-12	-5.5
Hrvatska	4.5	16	67	17	-0.3	1.6	1.3
Slovenija	2	14	71	15	-0.5	1.8	1.3

* u evropskom delu Turske, koji pripada Balkanu, živi oko 10 miliona stanovnika

Izvori: *The World Factbook*. Central Intelligence Agency. Washington, United States. 2008; U.S. Census Bureau. *International Data Base*, 2008; <http://www.wikipedia.org>

Nasuprot navedenim problemima, mogu se navesti najmanje tri ekonomska razloga koji će u nastupajućim decenijama intenzivirati kretanja radne snage, sa prostora poput Balkana, prema državama Evropske unije. Na prvom mestu, evropske vlade aktivno proučavaju značaj visokoobrazovanih kadrova na povećanje produktivnosti i privredni rast. Kao drugi problem javlja se strukturalna nezaposlenost zbog izražene probirljivosti zapadnoevropskih radnika, kada su u pitanju zanimanje i lokacija. Starenje populacije i uvećanje radno neaktivnog stanovništva u odnosu na radno aktivno predstavlja treći razlog povećanja potreba za stranom radnom snagom.

Sve države Balkana imale su posle II svetskog rata sličan razvojni put. Do prvih decenija 20. veka, većina balkanskih država je makar jednim svojim delom pripadala privredno i politički zaostaljoj Otomanskoj imperiji. Industrijalizacija, koja je ove prostore zahvatila pedesetih godina 20. veka i kasnije, dovela je do ubrzane urbanizacije, neplanskog karaktera, što je dovelo do raseljavanja stanovništva iz planinskih krajeva, koji su u pojedinim delovima Balkana potpuno depopulizovani.

Savremena turistička kretanja stavljaju u prvi plan ruralne predele, sa zdravom i očuvanom životnom sredinom. Ovakvom kriterijumu najviše odgovaraju upravo oni prostori koji su raseljeni usled urbanizacije. U tim, uglavnom planinskim krajevima, ostalo je staro stanovništvo, van radne dobi i slabo obrazovano. S obzirom na to da rad u turizmu zahteva mlađe i obrazovano stanovništvo, sada se javlja realna potreba za ponovnim naseljavanjem ovih prostora, ali se ove povratne migracije odvijaju znatno teže.

Ponovno naseljavanje ovih prostora bi verovatno išlo daleko lakše kada bi se povratnicima omogućio makar minimum civilizacijskih tekovina u smislu električne energije, kvalitetnih puteva, telefona, interneta i sl.

Investiranje bilo koje balkanske države u projekat ove vrste, koji zahteva dosta finansija, a realno ne garantuje njihov povratak, čini se kao nemoguća misija. Ako se tome doda i činjenica da se radi o siromašnim državama u razvoju, sa nestabilnim ekonomijama i morem drugih, ozbiljnijih socijalnih problema, onda je sasvim jasno zašto se najčešće tapka u mestu i čekaju neka „bolja vremena” za pokretanje turističke industrije.

Čekajući ta vremena, države Balkana, u demografskom smislu, sve brže padaju, gubeći i poslednje stanovnike u perifernim naseljima i obrazovanu omladinu, koja odlazi ka EU i razvijenijim državama. Svako dalje čekanje i taktiziranje ide isključivo na štetu balkanskih zemalja.

LITERATURA

- Аранђеловић, З., Марјановић, В. (2007). Неутралисање регионалних диспаритета балканских земаља као услов интеграције у Европску унију – структурни аспект. У: *Структурне промене и демографска кретања земаља Јужне Европе*. Ниш: Универзитет у Нишу, Економски факултет.
- Baldwin E. M. (2003). Sustainable development and emigration: the contemporary Balkans and the European Union. *The political impact of migration flows*. Athens: University of Athens.
- Ђорђевић, Д. (2003). Balkan countries in the modern tourist process – possibilities and perspectives. *International Scientific Conference*, Koper: University of Primorska.
- Ђорђевић, Д., Марјановић, В. (2003). Tourism as a Factor of Economic Development within the Balkan Region. *VII International Symposium Tourism in the Terms of Globalization*. Ohrid: University St. Kliment ohridski Bitola, Faculty of Tourism and Hospitality.
- Ђукић, М., Ђорђевић, Д. (2006). Интеркултурални конфликти у предузећима као последица демографских кретања. *Структурне промене и демографска кретања земаља јужне Европе*, бр. 11. Ниш: Универзитет у Нишу, Економски факултет.
- Марјановић, В., Аранђеловић, М. (2002). Сарадња балканских земаља у циљу развоја туризма. *Регионални развој и демографски токови балканских земаља бр. 7*, Ниш: Универзитет у Нишу, Економски факултет.
- Министарство трговине, туризма и услуга. (2005). *Стратегија развоја туризма Републике Србије*.
- OECD. (2008). *OECD Observer .Opening up Trade in Services: Key for Tourism Growth*
- European Commission. *Panorama on Tourism*. (2006)
- UNHCR. (2008) *Statistical Overview of Asylum Applications. Asylum levels and trends in industrialized countries*.
- UNCTAD. (2008). *UNCTAD Handbook of Statistics 2008*.
- Central Intelligence Agency. (2008). *The World Factbook*.
- World Tourism Organization. (2008). *UNWTO World Tourism Barometer. Vol 6, No 3*.
- World Economic Forum. (2008). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2008*.
- www.census.gov/ipc/www/idb/
- www.europa.eu.int
- www.unwto.org
- www.wikipedia.org

Vladislav Marjanović, Dejan Đorđević, Igor Mladenović, University of Niš, Faculty of Economics, Niš

TOURIST ECONOMY IN THE COUNTRIES OF SOUTHERN EUROPE TODAY

Summary

Tourism is one of the greatest and the fastest-growing industries in the world, whose importance is great for both developed and undeveloped countries. Tourism creates new structural relationships in one economy, and thus influences the creation

of the future economic policy of a certain country. In this paper, the focus is placed on the structural aspect of tourism and the impact of demographic circumstances on tourism as one of the most significant activities of the service sector. The focus is on the limited space of South Europe - Serbia, Croatia, Slovenia, Bosnia and Herzegovina, Macedonia, Montenegro, Bulgaria, Romania, Greece, Turkey and Albania.

The Balkan Peninsula possesses huge comparative advantages for the development of all kinds of tourism: from mountain, spa and marine, to transit and congress tourism. Although tourism implies the flow of people from their living place to specific destinations for a short while, it is a great provoker of short-term migrations. In the last few decades, the world tourism market has experienced a great increase, and also great changes. Since 1970, the world tourist flow has increased almost five times, and the leading tourist destinations have changed their relative share and significance over time. Based on the analyses of the contemporary trends of the world tourist flow, the highest rates of growth should be expected on tourist segments such as: marine, sports, health, urban, cultural, conference and rural tourism. What will surely become future trends in modern tourism are: a continual increase of both tourism offer and tourism demand; the increased diversification of tourist destinations and products; demographic changes; the increased number of individual travels; low cost arrangements. The tourist of the future will be a combination of business, authentic, cultural and experiential tourist.

Europe is the most important tourist region both as a destination and an area from which the greatest number of tourists leave to other destinations. Despite the permanent downfall of the trade share of European destinations as a consequence of a dramatic growth of very dynamic regions such as the region of east Asia, there is a prediction that it will remain a key player at the world tourism market for a long time.

The research of the development phenomena of the Balkan region is very complex because of the heterogeneity (economic, confessional, political, social, demographic, climatic, ecological, etc.) of its countries. In this group of countries, the greatest number of economies is in transition, and have for a long period of time been shifting from centrally-planned to market systems (The Western Balkans). There are also countries, members of the EU – Greece, Slovenia, Bulgaria and Romania.

The growth of the Southeastern Europe countries is followed by a restructuring of their economies towards the increase of service (tertiary) sector share. The greatest advance in terms of economic structure changes has been made by Albania and Romania. Albania (which during the 90's was the most "agrarian" country of the region) has considerably decreased its share of the agricultural sector in producing GDP in favour of industry, especially service sector, which has been doubled during the period of one decade. Romania and Bulgaria, although full members of EU, have far less favorable economic structures than Greece, for example, which has the greatest percentage of service sector share in producing GDP, which is one of the main indicators of development. In the economic structure of all the countries of the region, there is a domination of the tertiary sector, which is a characteristic of developed market economies.

Since tourism is one of the most significant parts of the service sectors of these countries, one can conclude that it is also the most important factor for the economic structure changes in these countries.

Despite the seemingly "modern" economic structure of certain countries (the greatest participation and growth of service sector), some countries still deal with great structural disproportions and problems (e.g. Serbia, Montenegro, Macedonia, Bosnia and Herzegovina).

Modern tourist developments favor rural areas as a healthy and preserved environment. By such a criterion, the most appropriate areas are exactly those depopulated due to urbanization. However, in those areas, mostly situated in highlands, the

remaining population is aging, unable to work, and poorly educated. Regarding the fact that work in tourism demands younger and educated population, there is a real need to repopulate these areas, but these return migrations are very difficult to realize. In any Balkan country, the investment in such a project, which demands considerable funds but does not guarantee return, seems like mission impossible. Also, we are talking about poor, developing countries, with unstable economies and numerous other serious social problems, so it is no wonder that they hesitate, and wait for “better times” to start developing the tourism industry. Waiting for those times to come, the Balkan countries are declining fast in terms of demography, losing the last inhabitants in peripheral settlements, as well as the educated youth, who leave for EU and the developed countries.